

Zasztowt, Leszek

"Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863", Darius Staliūnas, Amsterdam-New York 2007 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 46, 197-203

2009

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Darius Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Seria: *On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*, vol. XI, Amsterdam-New York 2007, XIV + 466.

Książka Dariusa Staliūnasa, znanego litewskiego historyka zajmującego się dziejami Litwy dziewiętnastego i początku dwudziestego stulecia, stanowi ukoronowanie jego wieloletnich badań. Staliūnas dał się poznać dzięki swym licznyim źródłowym studiom publikowanym nie tylko w języku litewskim, siłą rzeczy dostępnym tylko dla wybranego grona badaczy, ale przede wszystkim dzięki rozprawom publikowanym w językach angielskim i rosyjskim, ale także w języku polskim i niemieckim. Jego zainteresowania naukowe ewoluowały od problematyki ściśle litewskiej, także litewskiej – w szerszym niż etniczne – dawnym rozumieniu tego słowa, w kierunku zagadnień ogólniejszej natury. Pierwsze prace dotyczyły przede wszystkim spraw Kościoła katolickiego i dziejów szkolnictwa wyższego na Litwie. Następnie zainteresowania litewskiego historyka przesunęły się w kierunku analizy sytuacji różnych narodowości zamieszkujących byłe Wielkie Księstwo Litewskie. Swego rodzaju zamknięciem zaś stały się krytyczne studia dotyczących najważniejszych problemów całego regionu we wspomnianym okresie, w tym zwłaszcza problem rusyfikacji.

Wśród pierwszych prac Staliūnasa, które zwróciły uwagę na tego historyka, znalazły się studia poświęcone działalności wileńskiego biskupa Edwarda von der Roppa (1903–1907)¹ i przede wszystkim książka *Spoleczeństwo bez uniwersytetu? Problem reaktywowania wyższej szkoły na Litwie (połowa XIX w. – początek XX w.)*², wszystkie opublikowane w serii „Studia z Historii Odrodzenia Litewskiego”. Tej problematyce poświęcił również odrębne studium w języku angielskim na temat tendencji etniczno-politycznych na Litwie w okresie rewolucji i odwilży 1905–1907 roku³.

Następnie zajął się tzw. kwestią polską (w dziewiętnastowiecznym jej rozumieniu przez ówczesne władze carskie) na Litwie historycznej. Powstały wówczas studia poświęcone sytuacji Polaków w polityce rządu rosyjskiego⁴, a także rozprawy dotyczące działalności poszczególnych osób głównie ze środowiska wileńskich

krajowców, w tym postaciom Tadeusza Wróblewskiego⁵ i Michała Römera, zaś w odniesieniu do okresu wcześniejszego rozprawa o relacjach pomiędzy „białymi” a władzami carskimi przed powstaniem styczniowym oraz studium na temat konserwatywnej szlachty litewskiej w połowie XIX stulecia i sprawie jej podwójnej świadomości politycznej⁶.

Równoległe pojawiło się szereg studiów poświęconych kwestii żydowskiej na Litwie historycznej, w tym rozprawa na temat zmian w sytuacji politycznej i kwestii żydowskiej w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w przededniu wybuchu powstania styczniowego 1863 roku oraz litewskie edycje materiałów poświęconych problematyce żydowskiej⁷.

Centralną kwestią, która przewijała się we wszystkich tych opracowaniach i studiach było pytanie: czy władze carskie rzeczywiście dążyły do całkowitej rusyfikacji wszystkich narodowości zamieszkujących Litwę historyczną w okresie po powstaniu styczniowym⁸. Głównymi problemami szczegółowymi były zaś pytania o zakres zamiarów władz carskich co do pomysłu zjednoczenia katolików z prawosławiami oraz kwestii wprowadzania alfabetu rosyjskiego do języka litewskiego⁹.

Stopniowo, w ślad za rosyjskim historykiem Aleksiejem I. Millerem, Staliūnas zaczął skłaniać się ku szczegółowemu rozróżnieniu procesów wynaradawiania, w tym rusyfikacji, wprowadzając pojęcia asymilacji i akulturacji, przejęte z anglojęzycznej literatury dotyczącej zmian tożsamości narodowej na obszarach poddanych naciskom wynaradawiającym¹⁰. Już wcześniej zaś zainteresował się także ogólnymi problemami związanymi z historią państwa (często nieistniejącego) a historią narodu dążącego do stworzenia lub odtworzenia własnego organizmu państwowego¹¹.

Książka *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, której tytuł można by w wolnym przekładzie przetłumaczyć jako: *Kreując Rosjan – znaczenie i praktyka rusyfikacji na Litwie i Białorusi po 1863 roku*, podejmuje te właśnie zagadnienia. Oprócz rekapitulacji poprzednich

badan Staliūnasa przynosi ona wiele cennych nowych spostrzeżeń i ustaleń, i w końcu przedstawia swego rodzaju próbę odpowiedzi na pytanie: jakie były rzeczywiste zamiary rządu rosyjskiego wobec poszczególnych narodowości tego regionu. Nim jednak przejdziemy do wniosków warto przedstawić główne problemy poruszone w pracy.

Obszarem zainteresowania litewskiego historyka jest terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po Unii Lubelskiej 1569 roku. W interesującym go okresie obszar ten podzielony był, od końca pierwszej połowy XIX stulecia, na sześć guberni tzw. północno-zachodnich Imperium: gubernię kowieńską, wileńską, grodzieńską, mińską, witebską i mohylewską. Do tego zestawu dodał autor gubernię suwalską, znajdującą się w składzie Królestwa Polskiego, jednak szczególnie ważną dla historiografii litewskiej, gdyż z niej właśnie popłynął impuls rozpoczynający litewskie odrodzenia narodowe. Również tamtejszy dialekt języka litewskiego stał się podstawą stworzenia nowoczesnego literackiego języka litewskiego.

Nie wdając się w dyskusję nad zasadnością zakreślenia właśnie takich granic geograficznych obszaru poddanego analizie, warto jednak podkreślić, że przynajmniej południowe obszary guberni bałtyckich: kurlandzkiej, liflandzkiej i estlandzkiej (w tym dawne południowo łotewskie Inflanty Polskie: Łatgalia – kontrolowane kiedyś przez Koronę i Wielkie Księstwo), a także gubernie ukraińskie: wołyńską, podolską i kijowską oraz gubernia smoleńska, zajmowały istotne miejsce w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć w drugiej połowie XIX w. w dużym stopniu zatraciły już swój związek z dawnym państwem polsko-litewskim. Z punktu widzenia wpływów etnicznych, dzięki polskiemu lub spolonizowanemu ziemiaństwu, zachowały jednak pewne związki z dawnymi ziemiami Rzeczypospolitej. Związki te przekładały się przede wszystkim na sympatie propolskie i ciągnęły ku Warszawie lub austro-węgierskiemu Krakowowi. Środowiska ziemiańsko-mieszczańskie tych obszarów pozostawały raczej ambiwalentne wobec kwestii odrodzenia narodowego Litwinów, czy spraw rodzącej się nowoczesnej narodowości żydowskiej. Dotyczyło to oczywiście głównie warstw uprzywilejowanych – oprócz ziemiaństwa także oficjalistów dworskich, katolickiego mieszczaństwa, katolickiego

chłopstwa i rodzącej się inteligencji – jednak tylko tych ich części, które nie identyfikowały się z litewskim odrodzeniem narodowym, natomiast czuły się w jakiś sposób spadkobiercami idei pierwszej Rzeczypospolitej i dawnego państwa polsko-litewskiego. Gwoli prawdy należy dodać, że autor w swych wywodach dość często odwołuje się do sytuacji na prawobrzeżnej Ukrainie, wówczas tzw. Kraju Południowo-Zachodnim Cesarstwa Rosyjskiego.

Główne pytanie postawione w pracy brzmi: jakie były cele rosyjskiej polityki narodowościowej począwszy od lat 1860-tych? Autor wyróżnia i rozgranicza pojęcie rusyfikacji od jej etapów pośrednich. Za amerykańskim badaczem dziejów ludności żydowskiej zamieszkującej tzw. strefę osiedlenia Benjaminem Nathanssem, wprowadza terminy asymilacji, akulturacji i integracji.

Asymilacja jest rozumiana jako proces zamykający zanik danej grupy narodowościowej jako osobnego, rozpoznawalnego elementu w danej szerszej społeczności. W przeciwieństwie do akulturacji, która jest swego rodzaju adaptacją mniejszej grupy narodowościowej do otaczającego ją społeczeństwa, przekształcając raczej niż eliminując różnice kulturowe i tożsamościowe. Przeciwnością akulturacji jest integracja w danej społeczności. Może być ona instytucjonalna – na przykład poprzez szkołę, geograficzna – na przykład poprzez przyjęcie wzorów życia codziennego, ekonomiczna – na przykład poprzez kwestie związane z uprawianym zawodem¹². Co ważne – jak uważa Staliūnas – akulturacja może, ale nie musi prowadzić do asymilacji. Natomiast dla władz carskich chcących „stworzyć nowych Rosjan” doprowadzenie różnych narodowości do stanu akulturacji lub integracji stanowiło cel nadrzędny. Słowem – upraszczając – to co tradycyjnie nazywaliśmy rusyfikacją było – w rozumieniu Staliūnasa – procesem bardziej złożonym i wcale nie zawsze ostatecznym jej efektem miało być całkowite wynarodowienie danej mniejszości etnicznej.

W rozdziale pierwszym poświęconym granicom administracyjnej i polityce narodowościowej litewski historyk przeprowadza analizę owej polityki. Wychodzi z założenia, że Cesarstwo Rosyjskie nie stosowało zasady dopasowania danego obszaru administracyjnego do jego specyfiki etnicznej. Nastąpiło to dopiero w okresie sowieckim. Stąd też Litwa historyczna (dzisiejszy obszar Litwy i Białorusi)

traktowane były przez władze rosyjskie jako część Rosji. Jak pisał generał gubernator wileński Iwan Szestakow (1868–1869): *Można pa-trzeć na Litwę politycznie w dwójaki sposób: albo jako na część Rosji, albo jako na część Polski. Trzecie spojrzenie – jak na osobne au-tonomiczne terytorium – sprzeciwia się zarów-no tradycji historycznej, jak i zdrowemu roz-sądkowi. Ludność litewska bowiem miesza się tam z sąsiadującą z nią ludnością białoruską, polską i lotewską*¹³.

Rozdział drugi poświęcony został proble-mom poszukiwania politycznej strategii na-rodowościowej we wczesnych latach sześć-dziesiątych. Władze carskie są już wówczas świadome, że należy odseparować Kraj Pół-nocno-Zachodni Cesarstwa od jakichkolwiek wpływów i związków z Królestwem Polskim. Wiedzą, że Małorusini (tj. ówczesni Ukraińcy) jeśli nie będą należeć do Rosji znajdują się w or-bicie wpływów polskich. Z drugiej strony ro-syjskie władze są również świadome, że Lit-wini są plemieniem odrębnym zarówno od Rosjan, jak i od Polaków¹⁴. Nim zdecydowano się sięgnąć po politykę rozgrywania konflik-tów między tymi narodowościami były rów-nież pomysły z dzisiejszej perspektywy liberal-ne. W 1862 roku ówczesny generał gubernator wileński Władimir Nazimow, ciepło wspomina-ny przez Polaków, proponował aby w rejon-ach zamieszkałych przez Litwinów i Żmu-dzinów w szkołach wykładano po litewsku lub po żmudzku, w rejonach zamieszkałych przez Rosjan (tj. Białorusinów) tworzyć szkoły ro-syjskie, zaś w rejonach zamieszkałych przez Polaków uczyć w języku polskim¹⁵.

Już w na początku lat sześćdziesiątych pojawiają się terminy rusyfikacja (*obrusienije*), choć w ówczesnej jeszcze relatywnie liberalnej atmosferze powinno być ono raczej zastąpione przez termin depolonizacja (*raspolaczenije*) (opinia generał-gubernatora wileńskiego Aleksandra Potapowa)¹⁶. Stopniowo zwycięża jednak koncepcja całkowitej lub częściowej ru-syfikacji ludności polskiej. Natomiast w sto-sunku do ludności żydowskiej stosowany jest termin asymilacja – tak aby ludność ta stała się mniej wyobcowana w stosunku do innych, zwłaszcza wobec rosyjskiej (białoruskiej) lu-dności w regionie. Przy tym Polacy – w opinii władz carskich – powinni być znacznie silniej rusyfikowani niż Żydzi (1867 rok)¹⁷. Po upad-ku powstania 1863–1864 roku rusyfikacja re-gionu stała się terminem wszechobecnym we

wszystkich rosyjskich aktach normatywnych dotyczących Kraju Północno-Zachodniego.

Rozdział czwarty poświęcony został de-finicjom narodowości w praktyce politycznej i kwestii izolacji „ich” od „nas”. „Oni” to prze-de wszystkim Polacy i Żydzi. „My” zaś to przede wszystkim Rosjanie (czytaj Białorusini) i bałtyccy Niemcy. Staliūnas omawia tu kwestie wprowadzonych wówczas zakazów dotyczących nabywania ziemi przez katolicką szlachtę, problemy związane z prześladowaniami religij-nymi, zwłaszcza ludności katolickiej, a także zwiększone opodatkowanie Polaków jako rodzaj represji po powstaniu styczniowym oraz elimi-nację Polaków i katolików z wszelkich posad urzędowych, w tym całkowite oczyszczenie szkolnictwa z polskich nauczycieli¹⁸. Ta ostat-nia kwestia, tj. całkowita eliminacja polskiej kadry nauczycielskiej, jest bardzo szczegóło-wo omówiona nie tylko w odniesieniu do Kraju Północno-Zachodniego, ale także w sto-sunku do całości obszaru guberni zachodnich, a więc także w trzech guberniach ukraińskich. Wszędzie tam polscy nauczyciele mieli być i byli stopniowo zastępowani przez etnicznych Rosjan (*koriennyje russkie*) już od 1832 r.

Równoległe prowadzona była polityka ograniczania wpływów duchowieństwa i Ko-ściół katolickiego. Wychodząco bowiem z założenia, że *każde nowonarodzone Polskie dziecko wysysa z mlekiem matki nienawiść do rządu rosyjskiego i Rosjan*, która to nienawiść jest natychmiast wzmacniana przez katolickich duchownych¹⁹. Jako sposób przeciwdziałania temu proponowano konwersję na prawosławie. Osoba, która konwertowała mogła być przy-wrócona na swoje stanowisko. Królowała bo-wiem zasada: prawosławni są Rosjanami kato-licy Polakami.

Pisząc o wprowadzeniu *numerus clausus* dla Polaków w rosyjskich uczelniach litewski historyk zwraca uwagę, że w gruncie rzeczy wszystkie nie dominujące mniejszości narodo-we w zachodnim kraju klasyfikowane były jako Polacy już od 1830–1831 roku. W okresie rządów Michaiła Murawiewa w Wilnie zwraca-no uwagę, że młodzież z guberni zachodnich jest rozsądnikiem niepokojów i buntów w uni-wersytetach rosyjskich, zaś głównymi ich inspi-ratorami są osoby polskiego pochodzenia²⁰.

W statystyce narodowościowej lat sześć-dziesiątych XIX w. widoczne są różnego ro-dzaju kategoryzacje. Popularne i stosowane były kategorie nie-prawosławnych (*inowiercy*)

i nie-Rosjan (*inorodcy*). Od połowy XIX w. widoczna jest „troska” władz rosyjskich o oddzielenie Litwinów od Polaków w Kraju Północno-Zachodnim. W pracach Aleksieja Władimirowa, operujących danymi Centralnego Komitetu Statystycznego, a dotyczących depolonizacji regionu we wspomnianych sześciu guberniach zachodnich (bez suwalskiej oczywiście) liczba Litwinów wynosiła – 1 475 205, Polaków – 475 455, Rosjan – 3 056 631, Żydów – 559 364, innych – 47 460 osób²¹. Dalej Staliūnas szczegółowo analizuje pierwsze – ze strony administracji rosyjskiej – próby identyfikacji ludności białoruskiej, litewskiej i łotewskiej. Co nie zmieniło faktu – jak pisze – że w okresie krótkich acz krwawych rządów Murawiowa w Wilnie często wszyscy uważani (a zatem i zapisywani) byli jako osoby litewskiego pochodzenia, włączając w to często nawet Żydów i prawosławnych Rosjan (Białorusinów)²².

Kolejna sekwencja pracy poświęcona jest ludności żydowskiej. Określano tę mniejszość etniczną jako Żydów (rosyjskie słowo *Jewrej*), zaś rosyjskiego słowa *Žid*, które ma negatywną i obraźliwą konotację w języku rosyjskim, używano dla denominacji Żydów nastawionych pro polsko. Pisano wówczas, że ortodoksyjni miejscowi Żydzi są nastawieni pro polsko, zaś młodsza generacja był już pro rosyjska. Ci pierwsi z sympatią odnosili się do polskiego powstania 1863–1864 roku i często pomagali Polakom podczas, gdy ci drudzy nie brali w nim udziału²³.

Rozdział piąty pracy poświęcony został eksperymentom wyznaniowym. Autor omawia tam różnice w interpretacjach kwestii wyznaniowych przez historyków rosyjskich i anglojęzycznych oraz historyków białoruskich, litewskich i polskich. Różnica polega na tym, że ci pierwsi odrzucają tezę o permanentnym negatywnym nastawieniu Cerkwi prawosławnej do innych wyznań. Teza ta jest natomiast powszechnie obecna w pracach historyków litewskich, polskich i białoruskich.

Autor podejmuje również próbę określenia wielkości tzw. masowych konwersji na prawosławie w najcięższym okresie powstania i represji popowstaniowych – w latach 1863–1867. Wedle materiałów archiwalnych (głównie Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie) na prawosławie przeszło w tym okresie ogółem: 74 976 osób (najwięcej w roku 1866 – 48 097 osób). Prym wiodła tu gubernia

mińska w której w 1866 roku na prawosławie przeszło aż 20 705 katolików²⁴. Do powstania styczniowego konwertowało rocznie średnio około 1000 osób (to potwierdza wcześniejsze ustalenia), zaś po powstaniu liczba konwertujących – na przykład w końcu lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych – wynosiła niespełna trzy tysiące osób rocznie. W większości była to ludność chłopska.

Kolejne fragmenty pracy poświęcone są kontekstowi ideologicznemu konwersji na prawosławie, roli władz lokalnych, metodom „bezpośredniej konwersji” oraz zmianom polityki wyznaniowej po roku 1868. Autor zwraca tu uwagę na powszechne i już wcześniej dostrzegane zjawisko negatywnego nastawienia konwertytów do Cerkwi prawosławnej, unikanie uczestnictwa w nabożeństwach etc. Oczywiście – co podkreśla autor – główne naciski dotyczące wymuszania konwersji skierowane były do białoruskiej ludności katolickiej. Podczas, gdy Litwini i polskojęzyczna szlachta nie były obiektem masowych nacisków konwersyjnych²⁵.

Ostatnie dwa podrozdziały rozdziału piątego dotyczą odpowiedzi na pytanie – czy katolik może być Rosjaninem? (problem wprowadzenia języka rosyjskiego do dodatkowych nabożeństw rzymskokatolickich) oraz poświęcone są projektowi unii kościołów tj. przyłączenia Kościoła katolickiego w Kraju Północno-Zachodnim do Cerkwi prawosławnej. Szczegółowe problemy omawiane w tej części dotyczą: religii i języka w pierwszej połowie XIX w., kwestii jaki język powinien być używany przy katolickiej katechizacji Białorusinów? Kolejne fragmenty poświęcone są propagatorom „rosyjskiego katolicyzmu” i ich programowi, „wileńskim klerykałom” i „depolonizacji Kościoła”, oraz dekretywi z 1869 roku o wprowadzeniu języka rosyjskiego do nabożeństw wyznań obcych.

Najważniejsza jest jednak część dotycząca projektu unii kościołów tj. idei przyłączenia, czy też włączenia Kościoła katolickiego do Cerkwi prawosławnej w Kraju Północno-Zachodnim²⁶. Szerzej pisze na ten temat autor wraz z rosyjskim historykiem M. Dolbiłowem w tekstach wydanych w 2008 roku (por. przypis 9). Projekt ten, który miał poparcie niektórych miejscowych urzędników rosyjskich, miał również zwolenników po stronie litewskopolskiej (Adam Honory Kirkor). Nie wszedł jednak w życie z racji – jak uważa autor

– obaw władz carskich o reakcję ze strony Stolicy Apostolskiej. Z drugiej strony rosyjskie władze niechętnym okiem patrzyły na inicjatywę, która wyszła ze strony środowisk katolickich, jak mniemano, aby zapobiec całkowitej likwidacji Kościoła rzymskokatolickiego w Cesarstwie Rosyjskim. Przypomnijmy, że konkordat – zawarty w latach 1840-tych za czasów Mikołaja I – został już zerwany w październiku 1866 roku²⁷.

Ostatni i najobszerniejszy rozdział szósty poświęcony został metamorfozom i przemianom rosyjskiej polityki w zakresie języka. Podjęte w nim zostały zagadnienia: eliminacji języka polskiego z życia publicznego (*goworit' po polski strogo wspaneczajetsia* – obwieszczenia rozplakatowane w miejscach publicznych w całym Północno-Zachodnim Kraju, ale zwłaszcza w Wilnie), polityce wobec polskiej książki (w tym elementarze w języku polskim, ale pisane cyrylicą: *Elementaŕ dlia dzieci wiejskich*, St. Petersburg 1865), obowiązkowemu wprowadzeniu języka rosyjskiego do szkół żydowskich (w tym obowiązkowej edukacji dzieci żydowskich w tym języku), kwestii w jakim języku powinni modlić się Żydzi (rosyjskie przekłady – *Miszna* w języku rosyjskim i po hebrajsku, Wilno 1869), a także przemianie poglądów Iwana Korniłowa (jednego z czołowych urzędników rosyjskich odpowiedzialnego za rusyfikację i prawą rękę Murawiowa) na kwestię żydowską. Staliūnas szczegółowo opisuje w tej części tworzenie państwowych szkół żydowskich w Cesarstwie, czego w ostateczności zaniechano, gdyż uznano, że dzieci żydowskie będą uczyć się razem z dziećmi chrześcijańskimi w zwykłych szkołach publicznych.

Kolejne części rozdziału szóstego poświęcone zostały nieudanemu wprowadzeniu cyrylicy jako alfabetu języka litewskiego, w tym genezie zakazu używania alfabetu łacińskiego, wprowadzeniu cyrylicy jako elementowi akulturacji litewskiej, organizacji szkół ludowych w guberni kowieńskiej, wprowadzeniu cyrylicy jako instrumentu asymilacji Litwinów, losowi parafialnych szkół protestanckich na Litwie historycznej.

W kolejnej części autor obszernie omawia problemy związane ze statusem Białorusinów. Podjęte tam zostają zagadnienia: czy był zakaz publikowania książek w języku białoruskim oraz próba określenia miejsca języka białoruskiego w szkołach elementarnych.

W zakończeniu autor pisze: *gdy na początku lat 1860-tych biurokraci w Cesarstwie Rosyjskim oraz wpływowi słowianofile rozważali różne projekty w myśl zasady „dziel i rządź”, włączając w to pomoc dla nie dominujących grup narodowych (Ukraińców, Białorusinów i Litwinów), jako sposób osiągnięcia spodziewanego efektu antypolskiego, po roku 1863 projekty te przestały interesować zarówno władze centralne jak i lokalne w Północno-Zachodnim Kraju*. Od momentu represji popowstaniowych już nie tylko Polacy, którzy byli odpowiedzialni za rebelię, powinni być ukarani. Ukarani powinni być również Litwini, jako „potencjalni Polacy”. Protestanci uznani zostali za „milczących buntowników” (wcześniej byli uważani za sojuszników Cesarstwa), jedynie tylko nieco mniej aktywnych od „jawnych buntowników” tj. Polaków.

Represje wobec katolików nie dotknęły jednak w tak znacznym stopniu wyznawców judaizmu. Stało się tak wyłącznie dlatego, że władze rosyjskie uważały postawę ludności żydowskiej za ambiwalentną – ani za szczerze lojalną wobec władz rosyjskich, ani też za otwarcie wroga wobec Cesarstwa. Autor podkreśla także, że wiele zależało od tego czy decyzje podejmowane były w Wilnie, czy w Petersburgu.

Staliūnas odrzuca więc dość popularną dotąd nie tylko w polskiej historiografii tezę, że rosyjska polityka narodowościowa była monolitem. Uważa, co udowadnia jego książka, że była on zróżnicowana pod bardzo wieloma względami. Co więcej stwierdza, że jeśliby porównać politykę Romanów z polityką prowadzoną w innych monarchiach i państwach wieloetnicznych, to różnicę są w gruncie rzeczy niewielkie. Zwraca uwagę, że katolicy chłopci uważani byli za „potencjalnych Polaków”, jeśli nie za Polaków *tout court*²⁸. Osoby, które konwertowały z katolicyzmu na prawosławie (w tym byli księża) nie były godne zaufania władz (uważano je za konwertytów z przymusu).

Autor dostrzega także wiele podobieństw w polityce wobec Polaków z polityką wobec Żydów. Uważano, że język rosyjski ma duże szanse stać się językiem „ojczystym” dla Żydów, gdyż żargon (jidisz) nie ma przed sobą przyszłości, a hebrajski jest językiem martwym znanym tylko rabinom. Represje po powstaniu 1863 roku nie zmieniły wiele w sytuacji Żydów, ale rozjątrzyły liczne rany. W ostateczności po okresie propagowania idei

asymilacji ludności żydowskiej w Cesarstwie, w latach 1880-tych zwyciężyła koncepcja jej segregacji od ludności chrześcijańskiej.

W odniesieniu do ludności litewskiej można dostrzec różne etniczno-polityczne strategie: od wspierania polityki depolonizacji, po przez wspieranie polityki zbliżenia (cyrylica jako alfabet języka litewskiego), do pomysłu przyłączenia katolickich Litwinów do prawosławia. Wszystkie te koncepcje były sposobem na otwarcie drogi do akulturacji Litwinów (czyli związania ich z państwem rosyjskim przy założeniu, że i tak nie da się ich całkowicie asymilować).

W przypadku ludności białoruskiej wątpliwości już nie było: Białorusini byli przecież Rosjanami w powszechnej opinii. Zakazano więc nie tylko publikacji w języku białoruskim alfabetem łacińskim (1859 rok), ale także po powstaniu 1863 roku zakazano w ogóle jakichkolwiek publikacji w tym języku (choć formalnie i oficjalnie taki zakaz nie istniał). Jednak nawet w przypadku Białorusinów brak środków i funduszy państwowych powodował, że polityka wobec nich nie była konsekwentna i spójna.

Making Russians to monografia niezwykle solidnie napisana, oparta na unikalnych materiałach źródłowych i znacznie wzbogacająca dotychczasowe prace na temat rusyfikacji, w tym zwłaszcza niezastąpioną do tej pory monografię Theodora Weeks *Nation and state in late imperial Russia*²⁹. Nie sposób wyróżnić w pracy Dariusza Staliūnasa tych ustaleń, które są całkowicie nowe lub które uzupełniają naszą dotychczasową wiedzę o niektórych faktach i zjawiskach. Jest bowiem tych ustaleń bardzo wiele i bardzo różnych w szeregu kwestiach zarówno szczegółowych, jak i w sprawach ogólnych. Można byłoby jedynie postulować, aby książka ta przetłumaczona została na język polski i w ten sposób udostępniona polskiemu czytelnikowi. Bowiem jest to od długiego czasu pierwsza monografia tak rzetelnie przedstawiająca politykę rosyjską wobec różnych narodowości, w tym wobec Polaków i osób identyfikujących się z polskością, na Litwie i Białorusi w trudnym okresie represji po roku 1863. Problematyka dziejów oświaty stanowi zaś jeden z głównych wątków recenzowanej pracy. Było bowiem tak, że szkoła i polityka oświatowa stanowiły jedno z głównych narzędzi wprowadzania zmian w kierunku asymilacji i integracji licznych mniejszości w wielonarodowościowej

mozaice ludności byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego – integracji z kulturą rosyjską i integracji z resztą Imperium Rosyjskiego.

Leszek Zasztowt

¹ D. S t a l i ũ n a s, *Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907)* [Śladem działalności biskupa wileńskiego Edwarda von der Roppa (1903–1907)], [w:] *Atgimimas ir Katalikų Bažnyčia (Odrodzenie a Kościół katolicki)*, „Lietuvių Atgimimo Istorijos Studijos”, T. VII, Vilnius 1994, s. 142–219; i d e m, „Truputį Lenkas, truputį Vokietis, truputį Lietuvis, o visų pirma katalikas...”. *Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesyjnych vertybių [Po trosze Polak, po trosze Niemiec, po trosze Litwin, a przede wszystkim katolik...]*. *Biskup wileński Edward von der Ropp wśród wartości etnicznych, obywatelskich i konfesyjnych*, [w:] *Asumo: tarp tautos ir valstybės (Osoba: między narodem a państwem)*, „Lietuvių Atgimimo Istorijos Studijos”, T. VIII, Vilnius 1996, s. 291–299; Por. i d e m, *Między wyznaniem a narodowością: szkic o biskupie wileńskim Edwardzie Roppie (1851–1935)*, „Borussia”, 1998, nr 16, s. 320–326.

² i d e m, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosis mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)* [Społeczeństwo bez uniwersytetu? Problem reaktywowania szkoły wyższej na Litwie (połowa XIX w. – początek XX w.)], „Lietuvių Atgimimo Istorijos Studijos”, T. XVI, Vilnius 2000, 216 s.

³ i d e m, *Ethnopolitical Tendencies in Lithuania during the Period 1905–1907 and the Conceptions of Revival of the University of Vilnius*, „Lithuanian Historical Studies”, vol. I, Vilnius 1996, s. 97–115.

⁴ i d e m, *'The Pole' in the Policy of the Russian Government: Semantics and Praxis in the Mid-nineteenth Century*, „Lithuanian Historical Studies”, vol. V, Vilnius 2000, s. 45–67.

⁵ i d e m, *Tadeusz Wróblewski a idea kulturalnej autonomii personalnej na Litwie na początku XX w.*, [w:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmów*, pod red. Jana J u r k i e w i c z a, Poznań 1999, s. 99–107.

⁶ i d e m, *Litewscy biali i władze carskie przed powstaniem styczniowym: między konfrontacją a kompromisem*, „Przegląd Historyczny”, T. 89, 1998, z. 3, s. 383–401; i d e m, *Konserwatywna szlachta litewska w połowie XIX w. – kwestia podwójnej świadomości politycznej*, [w:] *Kultura Litwy i Polski w dziejach*, pod red. J. W y r o - z u m s k i e g o, Kraków 2000, s. 133–144.

⁷ i d e m, *Changes in the Political Situation and the „Jewish Question” in the Lithuanian Gubernias of the Russian Empire (1855–April 1863)*, [w:]

- The Vanished World of Lithuanian Jews*, pod red. A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas, Amsterdam-New York 2004, s. 21–43; *Kai ksenofobija virsta prievarta: Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a.–XX a. pirmojoje pusėje*, oprac. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas; Vilnius 2005; „Žydų klausimas“ : lietuvoje XIX a. viduryje, oprac. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Vilnius 2004.
- ⁸ Idem, *Did the Government Seek to Russify Lithuanian and Poles in the Northwest Region after the Uprising of 1863–64*, „Kritika: Explorations in the Russian and Euroasian History”, Vol. V, Spring 2004, nr 2, s. 273–289.
- ⁹ Idem, *Možet li katolik byt' russkim? O vvedenii russkogo jazyka v katoličeskoe bogosluženie v 60-tych godach XIX veka*, [w:] *Rossijskaia Imperia v zarubežnoj istoriografii*, pod red. P. Werta, P. S. Kabytova, A. I. Miller, [Moskwa] 2005, s. 570–587; M. D. Dolbilov, D. Staliūnas, „Obratnaia Unia”: projekt prisoeдинenia katolikov k pravoslavnoi cerkvi v Rossijskoj Imperii (1865–1866 gody), „Slavianovedenie”, 2005, nr 5, s. 3–34; idem, „Unia mińska” – próba odwrócenia Unii Brzeskiej: (projekt przyłączenie katolików do cerkwi prawosławnej w Imperium Rosyjskim (1865–1866)), cz. 1, „Arcana”, 2005, nr 4/5, s. 136–154; idem, „Unia mińsko-wileńska” – próba odwrócenia Unii Brzeskiej: projekty przyłączenie katolików do cerkwi prawosławnej w Imperium Rosyjskim (1865–1866), „Arcana”, 2008, nr 1, s. 41–61; D. Staliūnas, *Identifikacija, jazyk i alfavit litovcev v rossijskoj nacional'noj politike 1860-ch godov*, „Ab Imperio”, 2005, nr 2, s. 225–254;
- M. Dolbilov, D. Staliūnas, *Vvedenie k forumu „alfavit, jazyk i nacional'naja identičnost” v Rossijskoj Imperii*, „Ab Imperio”, 2005, nr 2, s. 123–134.
- ¹⁰ D. Staliūnas, *Assimilation or Acculturation? Russian Imperial Policy Toward Lithuanians in the 1860s*, „Central And Eastern European Review”, vol. II, 2008.
- ¹¹ Idem, *Alternatywa początku XX wieku: historia etnosu czy państwa*, „Lithuano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, T. VIII: 2001, s. 81–95.
- ¹² Staliūnas, *Making Russians*, s. 2.
- ¹³ Idem, s. 40.
- ¹⁴ Idem, s. 49.
- ¹⁵ Idem, s. 50.
- ¹⁶ Idem, s. 64–65.
- ¹⁷ Idem, s. 67.
- ¹⁸ Idem, s. 90 i nn.
- ¹⁹ Idem, s. 95.
- ²⁰ Idem, s. 102.
- ²¹ Idem, s. 111. Por. A. Vladimirov, *Istoria raspolačenia Zapadno-russkogo kostela*, Moskwa 1896; idem, *O položenii pravoslavia v Severo-zapadnom kraie*, Moskwa 1893.
- ²² Staliūnas, s. 120.
- ²³ Idem, s. 120–121.
- ²⁴ Idem, s. 133–134.
- ²⁵ Idem, s. 158.
- ²⁶ Idem, s. 180–188.
- ²⁷ Idem, s. 188.
- ²⁸ Idem, s. 300.
- ²⁹ T. Weeks, *Nation and State in late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKlab 1996.